

Dialog chrześcijańsko-żydowski w Kościele katolickim. 50 lat po Soborze Watykańskim II

Christian-Jewish Dialogue in the Catholic Church.
50 Years After the Second Vatican Council

Organiczny związek Kościoła z religią Mojżeszową sięga czasów biblijnych. Oficjalny dialog z judaizmem w Polsce rozpoczął się stosunkowo późno, nawet znacznie później niż w innych krajach europejskich. Złożyło się na to wiele różnych przyczyn. W obliczu Szoah, czyli rzeczywistej zagłady, przed którą stanął cały naród żydowski w wyniku zbrodniczej nazistowskiej ideologii w czasie II wojny światowej, Kościół stanął wobec konieczności rewizji swojej dotychczasowej relacji z Żydami. Zasadniczy przełom w tym względzie znaczący Sobór Watykański II (1963–1965), a dokładniej Deklaracja soborowa *Nostra aetate. O stosunku do religii niechrześcijańskich* z 28 października 1965 r. Punkt czwarty tej deklaracji dotyczy w całości relacji pomiędzy Kościołem a religią i narodem żydowskim.

***Nostra aetate* w przededniu 50. rocznicy Soboru Watykańskiego II**

W 2005 r. obchodziliśmy 40. rocznicę deklaracji *Nostra aetate*, obecnie stoimy w przededniu 50. rocznicy tego wydarzenia. Jest to czas stosowny, by najpierw spojrzeć wstecz na dotychczasowe dokonania w zakresie dialogu chrześcijańsko-judaistycznego i żydowskiego, a następnie spróbować chociaż ogólnej oceny przebytej drogi.

Tekst deklaracji *Nostra aetate* był wielokrotnie preredagowywany i poprawiany. Do samego końca nie było wiadomo, w jakim kształcie i formie zostanie on ogłoszony. Zasadniczą trudność stanowił, z jednej strony, niepowtarzalny, wewnętrzny stosunek do chrześcijaństwa, a z drugiej – relacji do muzułmanów. W ostateczności deklaracja *Nostra aetate* została włączona do dokumentu *O stosunku do religii*

niechrześcijańskich i przyjęta 221 głosami (88 głosów było przeciwnych). Podobno kard. Augustyn Bea, który jest faktycznym autorem tego dokumentu, miał powiedzieć: *Gdybym mógł przewidzieć, jak wiele przeszkód i trudności będzie związane z tym tekstem, nigdy nie odważyłbym się go przygotować*, a kard. Walter Kasper powiedział: *Z płonącego domu usiłowano uratować przynajmniej meble*.

Z okazji 40-lecia tego dokumentu kard. W. Kasper, ówczesny przewodniczący Papieskiej Komisji ds. Dialogu Religijnego z Żydami, nazwał ten dokument „początkiem początku” (*beginning of a beginning*) wspólnej drogi Żydów i chrześcijan; drogi, która ciągle jest jeszcze mocno oddalona od „ziemi obiecanej” i znaczone nadal trudnościami, nieporozumieniami, podejrzeniami, a nierzadko także niezagojonymi ranami przeszłości i wymaga ciągłego procesu nawracania¹.

W osobnym liście skierowanym do kard. W. Kaspera z okazji 40-lecia deklaracji *Nostra aetate* Benedykt XVI wskazał na fundamentalne znaczenie i konsekwencje, jakie ten dokument wywarł na wzajemne relacje chrześcijańsko-żydowskie². Do tego samego wydarzenia nawiązał również w czasie spotkania z naczelnymi rabinami Izraela: sefardyjskim – Shalomem Moshe Amarem i aszkenazyjskim – Joną Metzgerem w Castel Gandolfo 15 września 2005 r. Powiedział m.in.: *„Nostra aetate” okazała się kamieniem milowym na drodze do pojednania chrześcijan z narodem żydowskim. Deklaracja stwierdza jednoznacznie, że „Żydzi (...) do tej pory pozostają umiłowanymi dla Boga, który nie żałuje swoich darów i wezwania” (Nostra aetate, nr 4). Musimy dziś nadal poszukiwać dróg realizacji tego zadania, o którym mówiłem podczas niedawnej wizyty w synagodze w Kolonii, polegającego na przekazywaniu młodym pochodni nadziei, którą Bóg dał Żydom i chrześcijanom, ażeby moce zła nigdy więcej nie zapanowały nad nami oraz aby przyszłe pokolenia z Bożą pomocą zdołały zbudować bardziej sprawiedliwy i pokojowy świat, w którym wszyscy ludzie będą mieli takie same prawo obywatelstwa*³.

¹ Kard. W. Kasper, *Welcome Address on the Occasion of the Celebration of the 40 Anniversary of the Council Declaration Nostra aetate*, „Information Service of the Pontifical Council for Promoting Christian Unity” (dalej: PCPChU), 119 (2005/III), s. 127.

² Dostępny: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/letters/2005/documents/hf_ben-xvi_let_20051026_nostra-aetate_ge.html, wersja angielska: Benedykt XVI, *The Pope's Message to Cardinal Kasper on the Occasion of the Celebration of the 40 Anniversary of Nostra aetate*, PCPChU 119 (2005/III), s. 126.

³ Benedykt XVI, *Przemówienie do naczelnych rabinów Izraela*, „L'Osservatore Romano” 11–12 (2005), s. 23–24.

Proces pojednania, który się rozpoczął, trwa zatem. Wspólna droga chrześcijan i Żydów jest kontynuowana i główny wysiłek powinien obecnie koncentrować się na formacji przyszłych pokoleń, wychowanych w duchu wzajemnego poszanowania i przygotowanych do prowadzenia i rozwijania także dialogu religijnego.

Oceniając w perspektywie minionego 40-lecia przebytą drogę, kard. W. Kasper powiedział m.in.: (...) *owocem prowadzonego dialogu jest nie tylko jednoznaczne potępienie antysemityzmu, antyjudajizmu i wszelkich form dyskryminacji, ale ponowne odkrycie wspólnych, żydowskich i chrześcijańskich korzeni wiary w jednego Boga, wspólnych obietnic i przykazań Bożych, jedynej i niepowtarzalnej relacji z judaizmem. Jego zdaniem, w miejsce *Tractatus contra Iudaeos* można by już dziś napisać *Tractatus pro Iudaeis*⁴.*

W sposób syntetyczny miniony okres trafnie podsumował papież Benedykt XVI w czasie swojej wizyty w synagodze w Rzymie 11 stycznia 2010 r. słowami: *Nauczanie Soboru Watykańskiego II stanowiło dla katolików stały punkt odniesienia w kształtowaniu nastawienia do narodu żydowskiego i w stosunkach z nim – był to nowy i znamienity etap. Sobór dał decydujący bodziec do tego, by z zaangażowaniem i w sposób nieodwołalny wejść na drogę dialogu, braterstwa i przyjaźni; proces ten umocnił się i rozszerzył podczas ostatnich 40 lat dzięki ważnym i znaczącym wydarzeniom i gestom, z których pragnę jeszcze raz przypomnieć historyczną wizytę w tym miejscu mojego czcigodnego poprzednika Jana Pawła 13 kwietnia 1986 roku, jego liczne spotkania z przywódcami żydowskimi, także podczas zagranicznych podróży apostolskich, jubileuszową pielgrzymkę do Ziemi Świętej w 2000 r., dokumenty Stolicy Apostolskiej, które po deklaracji „*Nostra aetate*” dostarczyły cennych wskazań, by ułatwić pozytywny rozwój stosunków między katolikami i Żydami. Również ja w latach mojego pontyfikatu starałem się okazywać, że naród Przymierza jest mi bliski i drogi*⁵.

W tym kontekście papież wspominał także własną podróż do Ziemi Świętej w maju 2009 r., wizytę w synagogach w Kolonii i Nowym Jorku oraz liczne spotkania z organizacjami i wspólnotami żydowskimi.

⁴ Kard. W. Kasper, PCPChU 119 (2005/III), s. 127–128.

⁵ Benedykt XVI, *Przemówienie w rzymskiej synagodze, 17 stycznia 2010 r.*, „L'Osservatore Romano” 3–4 (2010), s. 16–17.

Dalszy rozwój dialogu katolicko-judaistycznego i żydowskiego

Sobór Watykański II wytyczył nowy kierunek w relacji z Żydami. Pociągnęło to za sobą, zarówno dla Kościoła powszechnego, jak i dla Kościołów lokalnych, konieczność nowych wysiłków i pełniejszego zaangażowania na rzecz zbliżenia i lepszego wzajemnego poznania. Pragnę tutaj wskazać przynajmniej na najważniejsze dokumenty Kościoła, które przyczyniły się do realizacji postulatów zawartych w *Nostra aetate*.

Pierwszym i niezmiernie ważnym dokumentem Komisji Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem jest dokument pt. *Wskazówki i sugestie w sprawie wprowadzania w życie deklaracji soborowej „Nostra aetate” nr 4* z dnia 1 grudnia 1974 r. Jest to dokument, który dotyczy w pierwszym rzędzie nauczania religijnego i katechezy kościelnej. Zawiera on następujące ważne zalecenia i wskazówki:

– Jeden i ten sam Bóg i Jego działanie jest źródłem obydwu Testamentów. Są one łącznie wyrazem jednego i tego samego planu Boga, stanowiącego fundament wspólnej historii zbawienia.

– Jedność i ciągłość dziejów zbawienia, będących realizacją wspólnego planu zbawienia sprawia, że nie można przeciwstawiać jurydycznej sprawiedliwości Starego Testamentu prawu miłości w Nowym Testamencie; wszakże przykazanie miłości Boga i bliźniego zawarte jest już w pierwszym Testamencie (por. Pwt 6, 5; Kpł 19, 18 i Mt 22, 34–40).

– Historia judaizmu nie skończyła się wraz ze zburzeniem drugiej świątyni przez Rzymian w 70 r. po Chrystusie. Znajduje ona swoją kontynuację i przedłużenie w żywym judaizmie. Jednakże jako chrześcijanie wierzymy, że w Chrystusie historia ta otrzymała swój nowy i pełny sens. Kościół wierząc, że w Chrystusie dzieła te osiągnęły swoją pełnię, nadal żyje w oczekiwaniu pełni czasów, kiedy wszystkie narody ziemi dojdą do pełnego poznania i będą wielbiły Imię Boga⁶.

Dopełnieniem wspomnianego wyżej dokumentu Komisji Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem jest dokument z 24 czerwca 1985 r. pt. *Żydzi i judaizm w głoszeniu Słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego. Wskazówki do właściwego*

⁶ Komisja Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem, *Wskazówki i sugestie w sprawie wprowadzania w życie deklaracji soborowej „Nostra aetate”*, w: *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II*, oprac. W. Chrostowski, R. Rubinkiewicz, Warszawa 1990, s. 37–43.

przedstawiania tych zagadnień. Treść tego dokumentu sprowadza się do następujących istotnych momentów:

– W kazaniach i katechezie judaizm nie może być przedstawiany jako coś ubocznego i drugorzędnego. Zgodnie ze swoją istotą, powinien on być ukazywany w sposób możliwie pełny i obiektywny.

– Zarówno judaizm, jak i Kościół zachowują swoją własną, odrębną tożsamość. Kościół, który powstał z Żydów i pogan, pojmuje siebie jako nowy Lud Boży, nie zastępuje jednak wybranego przez Boga Ludu Bożego pierwszego Przymierza, gdyż *laska i Jego wezwanie są nieodwołalne* (por. Rz 11, 28–29). Nie oznacza to jednak, że Kościół i judaizm stanowią dwie paralelne drogi zbawienia.

– Jezus, którego my, chrześcijanie, wyznajemy Synem Bożym, był Żydem, przynależał do żydowskiego narodu i zachowywał wiernie, w czasie swojego ziemskiego życia, nakazy Prawa Mojżeszowego (por. Ga 4, 4; Rz 9, 5).

– Winą za śmierć Chrystusa nie można obarczać ani wszystkich Żydów czasów Jezusa, ani tym bardziej Żydów wszystkich czasów. Odpowiedzialność za Jego śmierć ponoszą ówczesni przywódcy żydowscy, jednakże w sensie teologicznym odpowiedzialność za śmierć Chrystusa spada na grzeszników wszystkich czasów, ponieważ Chrystus – jak wierzymy – przyjął na siebie dobrowolnie śmierć za nasze grzechy i grzechy wszystkich ludzi całego świata.

– Chrześcijańska liturgia wyrasta z liturgii Starego Testamentu i jest w niej głęboko zakorzeniona. Przez związek z tajemnicą paschalną Chrystusa otrzymuje jednocześnie nowe, religijne znaczenie⁷.

Dalszym, niezmiernie ważnym dokumentem Komisji Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem jest dokument: *Pamiętamy: Refleksja na temat Szoah z 16 marca 1998 r.*⁸ Dokument ten stanowi pierwsze całościowe ukazanie rozmiaru tragedii próby unicestwienia całego narodu żydowskiego. Szoah był dziełem pogańskiej i zbrodniczej ideologii nazizmu niemieckiego, dokonał się jednak w Europie, gdzie wielu z jego oprawców było ochrzczonych. Jawi się zatem problem ich udziału i odpowiedzialności za tę zbrodnię.

W swoim przemówieniu w synagodze rzymskiej papież Benedykt XVI w imieniu Kościoła wyraził *ubolewanie z powodu błędów*

⁷ Komisja Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem, *Żydzi i judaizm w głoszeniu Słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego*, w: *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II*, s. 60–74.

⁸ Dokument w całości opublikowany w: *Auschwitz. Konflikty i dialog*, red. ks. M. Głownia, S. Wilkanowicz, Kraków 1998, s. 192–200.

swoich synów i córek i prosił o przebaczenie tego wszystkiego, co w jakiś sposób mogło ułatwić rozprzestrzenienie się plagi antysemityzmu i antyjudajizmu. Dodał jednocześnie: *Szczególnie wstrząsający dramat Szoah obrazuje niejako szczytowy wyraz nienawiści, która rodzi się i narasta wtedy, gdy człowiek zapomina o swoim Stwórcy i stawia siebie samego w centrum wszechświata*⁹.

Niezmiernie ważne znaczenie posiada także dokument Papieskiej Komisji Biblijnej pt. *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej* z 19 listopada 2001 r. Zawiera on podstawowe hermeneutyczne kryteria teologicznie poprawnej interpretacji całej Biblii. Wskazuje, z jednej strony, na potrzebę historycznie i kulturowo uwarunkowanej poprawnej interpretacji Biblii. Z drugiej jednak – przypomina o jedności i ciągłości obydwu Testamentów, stanowiących realizację jednego i tego samego planu zbawienia ludzkości. Dokument z pełnym szacunkiem podkreśla także potrzebę żydowskiej interpretacji Świętych Pism żydowskich (TaNaK – Tora, Neviim i Ketuvim) – i to nie tylko w odniesieniu do Dekalogu, ale także w relacji do przesłania całego Starego Testamentu odnoszącego się do dzieła stworzenia, odpowiedzialności za nie, oczekiwań mesjańskich i nadziei na wypełnienie Królestwa Bożego. W zrozumieniu chrześcijańskim wszystkie te tematy znajdują swoje wypełnienie w pismach Nowego Testamentu.

Według kard. W. Kaspera, byłego przewodniczącego Papieskiej Rady ds. Popierania Jedności Chrześcijan, dokument ten w sposób zadziwiający ukazał duchowe więzy, które łączą Kościół i naród żydowski. Swoje rozważania na ten temat zamyka on stwierdzeniem: *W przyszłości w konkretnym czasie i w określonych miejscach mogło się wydawać, że rozłam pomiędzy narodem żydowskim i Kościołem Jezusa Chrystusa jest prawie całkowity. W świetle naszych świętych Pism nigdy nie powinno było faktycznie dojść do tego, bo całkowity rozłam pomiędzy Kościołem a synagogą sprzeciwia się tym właśnie świętym Pismom*¹⁰.

Ważne znaczenie w nauczaniu Kościoła posiada nowo wydany *Katechizm Kościoła Katolickiego*. Podkreśla on z naciskiem wspólne korzenie naszej wiary jako fundament całych dziejów zbawienia.

⁹ Benedykt XVI, *Przemówienie w rzymskiej synagodze...*, „L'Osservatore Romano 3–4 (2010), s. 17.

¹⁰ W. Kasper, *Antisemitismus: Eine Wunde, die der Heilung bedarf*, dostępny: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jewdocs/rc_pc_chrstuni_doc_20030908_kasper-antisemitismo_ge.html na dzień 16.08.2011 – tłum. własne.

Kościół, jako Lud Boży Nowego Przymierza, zgłębia swoją własną tajemnicę i posłannictwo, odkrywa równocześnie swoją głęboką więź z narodem żydowskim, do którego przodków Pan Bóg przemawiał¹¹. W odróżnieniu od innych religii niechrześcijańskich – stwierdza *Katechizm Kościoła Katolickiego* – wiara żydowska stanowi już odpowiedź na Objawienie Boże zawarte w Starym Przymierzu. Św. Paweł stwierdza wyraźnie: to do narodu żydowskiego *należą przybrane synostwo i chwała, przymierza i nadanie Prawa, pełnienie służby Bożej i obietnice. Do nich należą praojcowie, z nich jest również Chrystus według ciała* (Rz 9, 4–5), ponieważ *dary, łaski i wezwania Boże są nieodwołalne* (Rz 11, 29)¹².

Wspólne w dużym stopniu dziedzictwo religijne obydwu Testamentów wymaga wspólnego zaangażowania i świadectwa życia. Jako Żydzi i chrześcijanie stoimy nierzadko przed wspólnymi wyzwaniem w dzisiejszym, w dużym stopniu zlaicyzowanym i religijnie obojętnym, świecie. Raz jeszcze odwołam się do przemówienia Benedykta XVI w synagodze rzymskiej. Wśród wspólnych zadań papież wymienia m.in.: odnowiony szacunek do żydowskiej interpretacji Starego Testamentu, wspólne zobowiązanie wypływające z Dekalogu, konieczność świadectwa o jednym Bogu, uwrażliwienie społeczeństwa na wymiar transcendentny, poszanowania i obrony życia, ochrony i umocnienia świętości rodziny. *Znaczna część duchowego dziedzictwa chrześcijan i Żydów – przypomina papież – jest wspólna, modlą się oni do tego samego Boga, mają te same korzenie, ale często wzajemnie się nie znają. W odpowiedzi na Boże powołanie musimy zabiegać o to, by zawsze było miejsce na dialog, wzajemny szacunek, pogłębianie przyjaźni, wspólne świadectwo w obliczu wyzwań naszych czasów, które wzywają nas do współpracy dla dobra ludzkości w tym świecie, stworzonym przez Boga, wszechmogącego i miłosiernego*¹³.

Ten wspólny, żydowsko-chrześcijański dialog pielęgnują i promują liczne żydowskie, ale także chrześcijańskie i międzynarodowe organizacje i instytucje, między innymi:

- Międzynarodowy Katolicko-Żydowski Komitet Łączności (International Catholic-Jewish Liaison Committee – ICJLC),
- Komisja Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem.

¹¹ Por. Mszał Rzymski, Modlitwa za Żydów w Wielki Piątek, Modlitwa Powszechna 6.

¹² *Katechizm Kościoła Katolickiego*, 839, Poznań 2002.

¹³ Benedykt XVI, *Przemówienie w rzymskiej synagodze...*, „L'Osservatore Romano” 3–4 (2010), s. 18.

Od 30 lat powyższe dwie instytucje pielęgnują żywe kontakty i osiągnęły już w zakresie dialogu międzyreligijnego znaczne postępy. Ten dialog oparty jest na wspólnym, biblijnym dziedzictwie. Zakłada on, z jednej strony, świadomość własnej odrębności oraz tego, co jest wspólnym dziedzictwem, a z drugiej – szacunek dla odmienności i różnorodności partnera dialogu.

Wspólna tradycja i wiara w Boga, Stwórcę i Pana wszelkiego życia, oraz świadomość, że każdy człowiek jest *obrazem i podobieństwem*, jakby żywą *ikoną* Boga (por. Rdz 1, 26–27) sprawia, że powstają wspólne zobowiązania ochrony i szacunku dla całego stworzenia, a nade wszystko poszanowania niezbywalnej godności ludzkiego życia. Jest ono darem Boga, zatem nikt z ludzi nie ma prawa przywłaszczać sobie praw należnych jedynie samemu Bogu. Wszyscy otrzymaliśmy życie jako niezasłużony dar od Boga i jako takie wymaga ono troski i szacunku w odniesieniu do każdego człowieka, zwłaszcza słabego i znajdującego się w potrzebie.

Wspólny dialog obejmuje także w dużym stopniu wspólne dziedzictwo moralne, oparte na fundamentalnych dziesięciu przykazaniach, otrzymanych od Boga za pośrednictwem Mojżesza (por. Wj 20, 1–7; Pwt 5, 1–21). Przykazania Boże zaczerpnięte z Tory Mojżesza (por. Mt 17, 19) doczekały się pogłębienia i dopełnienia w nauczaniu Chrystusa. Jest to widoczne zwłaszcza w głośnych antytezach kazania na Górze: *Powiedziano waszym przodkom... a Ja wam powiadam* (Mt 5, 21), gdzie Chrystus jawi się jako wypełnienie Prawa i żywa Tora, a jednocześnie ogłasza się *Panem szabatu* na równi z Bogiem (por. Mt 12, 8)¹⁴.

Wyjątkowe zadanie w ramach dialogu chrześcijańsko-żydowskiego przypada dwustronnej Komisji, w skład której wchodzi delegacja działającej przy Stolicy Apostolskiej Komisji ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem, na czele której stoi kard. Jorge Maria Mejia, oraz delegacja Komisji Delegatów Naczelnego Rabinatu Izraela pod przewodnictwem rabiego Shear Yashuv Cohena. Dotychczas odbyło się 11 posiedzeń tejże dwustronnej Komisji. Działalność jej nie ogranicza się wyłącznie do dialogu i dziedzictwa religijnego obydwu religii, ale obejmuje także wspólne aktualne problemy, będące przedmiotem zainteresowania obydwu stron, takie jak: świętość rodziny, wychowanie religijne, wolność sumienia, relatywizm moralny, poszanowanie wartości i symboli religijnych, wolność społeczna i polityczna, granice eksperymentów biomedycznych, terrorizm, a nawet współczesny kryzys finansowy.

¹⁴ J. Ratzinger/Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu*, Kraków 2007, s. 92, 95.

Wspólne stanowisko wobec aktualnych problemów może stanowić znaczący wkład w budowanie społeczeństwa obywatelskiego i ładu społecznego opartego na trwałych wartościach religijno-moralnych¹⁵.

Wkład papieży ostatnich czasów w dialog katolicko-żydowski

Nie ulega wątpliwości, że największy wpływ na kształt i treść dialogu z judaizmem i Żydami ze strony Kościoła katolickiego wywarli papieży Soboru Watykańskiego II i epoki posoborowej: Jan XXIII, Paweł VI, Jan Paweł II i Benedykt XVI. W krótkim, syntetycznym spojrzeniu pragnę przypomnieć przynajmniej najbardziej istotne wydarzenia i wypowiedzi tych papieży, odnoszące się do dialogu katolicko-żydowskiego.

Jan XXIII (1958–1963) wytyczył dialogowi chrześcijańsko-judaistycznemu nowy kierunek. Swoją szczególny związek z judaizmem i narodem żydowskim wyraził w słynnym powiedzeniu, które weszło do historii: *Ja jestem Józef (Roncalli), brat wasz*. Z jego inicjatywy i polecenia usunięto z modlitwy za Żydów w Wielki Piątek przykre określenie *pro perfidii Iudaeis – za perfidnych Żydów* (prawdopodobnie w miejsce wcześniejszego *per-fideles*).

Wielki zwrot w czasie Soboru Watykańskiego II w odniesieniu do Żydów dokonał się za pontyfikatu **Pawła VI** (1963–1978). Właśnie Paweł VI stworzył trwałe strukturalne podstawy do dialogu przez utworzenie zarówno Komisji Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem (przylączyonej do Sekretariatu ds. Jedności Chrześcijan – obecnie: Papieskiej Rady ds. Popierania Jedności Chrześcijan), która powstała 22 października 1974 r., jak i Komisji Ekumenicznej ds. Dialogu Religijnego. Obydwie komisje zostały przyporządkowane do Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej.

Wspomniany wyżej, pierwszy dokument tejże Komisji: *Wskazówki i sugestie w sprawie wprowadzania w życie deklaracji soborowej „Nostra aetate”* powstał właśnie za czasów i pod auspicjami Pawła VI. Wywarł on także zasadniczy wpływ na ostateczny kształt deklaracji *Nostra aetate*, która została przygotowana przez kard. Augustino Bea.

Następny dokument tejże Komisji, dotyczący nauczania o Żydach w katechezie i homilii, powstał pod przewodnictwem kard. Johanna Willebrandsa. Wspomniany wcześniej dokument z 1998 r. na

¹⁵ Por. PCPChU 133 (2010/I), s. 29–30 oraz 139 (2012/I–II), s. 37–38.

temat Szoah został przygotowany, gdy komisją kierował kard. Edward Cassidy. Jego następcami byli kolejno: kard. W. Kasper i dzisiejszy przewodniczący tejże komisji kard. Kurt Koch.

Długi pontyfikat **Jana Pawła II** (1978–2005) znaczy właściwy przełom we wzajemnych stosunkach katolicko-żydowskich, i to zarówno w odniesieniu do narodu, jak i państwa Izrael. Zaslugi papieża w tym zakresie są trudne do przecenienia i powszechnie uznawane także przez Żydów i oficjalnych przedstawicieli państwa Izrael. Za jego pontyfikatu Watykan nawiązał stosunki dyplomatyczne z państwem Izrael (30 grudnia 1993 r.).

Wkład Jana Pawła II zarówno w judeo-chrześcijański dialog, jak i poprawienie wzajemnych oficjalnych relacji w odniesieniu do Żydów i państwa Izrael zasługuje bez wątpienia na osobne omówienie. W niniejszym przedłożeniu pragnę w stylu telegraficznym wskazać na najważniejsze wydarzenia i symboliczne akty w odniesieniu do Żydów. Należą do nich:

- nawiedzenie, modlitwa i przemówienie w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau 28 maja 2006 r.,
- pierwsze w przeszło tysiącletniej historii nawiedzenie w rzymskiej synagodze 13 kwietnia 1986 r.,
- uznanie państwa Izrael przez Watykan 30 grudnia 1993 r.,
- pielgrzymka do Ziemi Świętej (Izrael i Jordania) w dniach 21–26 marca 2000 r.,
- modlitwa połączona z włożeniem prośby modlitewnej w szczelinę ściany zachodniej świątyni jerozolimskiej i odwiedziny w muzeum Yad Vashem 23 marca 2000 r.,
- treść nowej modlitwy za Żydów jako narodu, który pierwszy został nabyty na własność Boga (*populus prioris aquisitionis*) w liturgii Wielkiego Piątku.

Te głęboko symboliczne gesty Jana Pawła II w odniesieniu do Żydów znajdują swoje dopełnienie w niezliczonych spotkaniach z przedstawicielami narodu żydowskiego i różnych organizacji żydowskich na całym świecie. Spotkaniom tym z reguły towarzyszyły osobne przemówienia Jana Pawła II, stanowiące istotny, trudny do przecenienia wkład w dziedzinę dialogu teologicznego i religijnego (nauczanie Jana Pawła II o tematyce żydowskiej zawarte w książce *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978–2005)*, obejmuje 371 stron i zawiera łącznie około 2 tys. przemówień i wypowiedzi)¹⁶. Postawa

¹⁶ *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978–2005*, oprac. W. Chrostowski, Warszawa 2005.

i nauczanie Jana Pawła II w odniesieniu do Żydów przyczyniły się w sposób zasadniczy do wzajemnego lepszego poznania chrześcijan i Żydów i pogłębienia braterskich i religijnych relacji. Jego działalność i nauczanie na temat Żydów zapewniło mu trwałe miejsce we wspólnej historii chrześcijan i Żydów.

Wyrazem uznania dla wysiłków Jana Pawła II, zmierzających do budowania relacji opartych na wzajemnym szacunku i dialogu, może być opinia Abrahama Foxmana, dyrektora Ligi Przeciw Zniesławieniu (Anti-Defamation League): *Jan Paweł II – pisze Foxman – zrewolucjonizował stosunki katolicko-żydowskie. Potępił antysemityzm jako „grzech przeciwko Bogu i ludzkości”. Był pierwszym papieżem w historii, który odwiedził główną synagogę w Rzymie, gdzie uznał Żydów za starszych braci i oznajmił wobec głównego rabina Rzymu i wszystkich Żydów na całym świecie: „Ja jestem Józef, wasz brat”. Znormalizował stosunki z narodem żydowskim i państwem Izrael oraz odbył historyczną pielgrzymkę do Ziemi Świętej, gdzie odwiedził Yad Vashem i modlił się przy zachodnim murze (świątyni). W jego znakomitym nauczaniu, pismach i wypowiedziach potępił zło, które doprowadziło do holokaustu i stawiało pod znakiem zapytania postawę Kościoła stanowiącą środowisko śmiercionośnego antysemityzmu w Europie w latach 30 i 40¹⁷.*

Droge zbliżenia i dialogu w relacji do Żydów w sposób zdecydowany kontynuował i dopełnił papież **Benedykt XVI** (2005–2013). W liście z 26 października 2005 r. do kard. W. Kaspera, przewodniczącego Komisji ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem, napisał między innymi: *Od pierwszych dni mojego pontyfikatu, a w sposób szczególny z okazji moich odwiedzin w synagodze w Kolonii, dałem zdecydowany wyraz, że pragnę kontynuować w tym względzie przykład mojego umiłowanego poprzednika Jana Pawła II. Dialog judaistyczno-chrześcijański musi być dalej kontynuowany i ubogacany, powinniśmy również dołożyć wszelkich starań, aby zadzierzgnięte więzy wypełnić i pogłębić w świetle zasad ustanowionych przez Sobór; zarówno w kazaniu, jak i w katechezie.*

Zwracając wzrok ku przyszłości, mam nadzieję, że w dialogu teologicznym, jak i w codziennej współpracy chrześcijan i Żydów dadzą oni jeszcze bardziej przekonujące świadectwo o jedynym Bogu i Jego przykazaniach, o świętości życia, promocji godności ludzkiej, praw

¹⁷ A.H. Foxman, *Anti-Defamation League*, PCPChU 118 (2005/I–II), s. 23, tłum. własne.

*rodziny i konieczności budowania świata sprawiedliwości, pojednania i pokoju dla przyszlých pokoleń*¹⁸.

W podobnym duchu wypowiedział się także Benedykt XVI w czasie swojej wizyty w głównej synagodze rzymskiej 17 stycznia 2010 r., stwierdzając: *Również i ja w latach mojego pontyfikatu starałem się okazywać, że naród Przymierza jest mi bliski i drogi*. Papież, świadomy w pełni istotnych różnic w zakresie wiary, wskazał także na konieczność wspólnego świadectwa w zakresie Dziesięciu Słów Pana, czyli Dekalogu, jak również na obronę życia, ochronę i umacnianie świętości rodziny. Wyraził także przekonanie, że w odpowiedzi na Boże powołanie, *będziemy wspólnie zabiegać o to, by zawsze było miejsce na dialog, wzajemny szacunek, pogłębianie przyjaźni, wspólne świadectwo w obliczu wyzwań naszych czasów, które wzywają nas do współpracy dla dobra ludzkości w tym świecie, stworzonym przez Boga wszechmogącego i miłosiernego*¹⁹.

Szczególną wymowę posiada przemówienie papieża pochodzącego z Niemiec na spotkaniu z przedstawicielami wspólnoty żydowskiej w Reichstagu w Berlinie 22 września 2011 r. Benedykt XVI nie omieszkiał przypomnieć, że *znajduje się w centralnym miejscu pamięci, straszliwej pamięci: tu zaplanowano i zorganizowano Szoa, unicestwienie żydowskich współobywateli Europy*. Wspomnił także o tzw. „nocy kryształowej” z 9 na 10 listopada 1938 r., jak również o proboszczu katedry berlińskiej, ks. Bernhardzie Lichtenbergu, zamordowanym przez niemieckich nazistów.

Z wdzięcznością zwraca także uwagę na pogłębiający się dialog między Kościołem katolickim a judaizmem, wskazując, że *my, chrześcijanie, powinniśmy również coraz bardziej zdawać sobie sprawę z naszego głębokiego pokrewieństwa z judaizmem (...). Dla nas, chrześcijan, nie może być mowy o rozłamie w wydarzeniu zbawczym. „Zbawienie bierze początek od Żydów” (por. J 4, 22). Postrzeżenie konfliktu pomiędzy Jezusem a judaizmem za czasów Chrystusa jako zerwanie ze Starym Przymierzem, i sprowadzanie go jedynie do idei wyzwolenia jako niewolniczego przestrzegania rytuałów i zewnętrznych nakazów Tory, jest powierzchowne i obiektywnie nieprawdziwe. Faktycznie bowiem Kazanie na Górze nie znosi prawa Mojżeszowego, lecz odsłania jego ukryte możliwości i ukazuje nowe wymagania;*

¹⁸ Dostępny: www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/letters/2005/documents/hf_ben-xvi_let_20051026_nostra-aetate_ge.html, [dostęp: 15 sierpnia 2011], [tłum. własne]; dostępny: <http://prchiz.pl/prchizBXV140latNEpopup.html>, [dostęp: 19 kwietnia 2013].

¹⁹ Benedykt XVI, *Przemówienie w rzymskiej synagodze...*, s. 17–18.

odwołuje się do najgłębszego fundamentu ludzkiego działania, do serca, gdzie człowiek wybiera między tym, co czyste, a nieczyste, gdzie rozkwita wiara, nadzieja i miłość.

Orędzie nadziei, które przekazują księgi Biblii hebrajskiej i chrześcijańskiego Nowego Testamentu, zostało przyjęte i rozwinięte w różny sposób przez chrześcijan i Żydów. „Po wiekach konfrontacji za nasze zadanie uważamy przyczynianie się do tego, żeby te dwa sposoby nowej lektury pism biblijnych – chrześcijański i żydowski – zaczęły prowadzić ze sobą dialog, dopomagający do poprawnego rozumienia woli Boga i Jego słowa” (...). Dialog ten w coraz bardziej zlaicyzowanym społeczeństwie powinien umocnić wspólną nadzieję, pokładaną w Bogu. Bez tej nadziei społeczeństwo traci bowiem swoje ludzkie oblicze²⁰.

Powyższa wypowiedź stanowi nie tylko niezmiernie ważne osobiste świadectwo papieża, ale wyraża ponadto podstawowe kryterium hermeneutyczne teologicznie poprawnej interpretacji całej Biblii, obejmującej zarówno Pierwsze, jak i Nowe Przymierze.

Dla ukazania olbrzymiego wkładu, jaki wniósł Benedykt XVI do dialogu chrześcijańsko-żydowskiego i w poprawienie wzajemnych relacji z Żydami, należałoby przypomnieć także inne ważne wizyty i przemówienia, chociażby w synagodze w Kolonii – 19 czerwca 2005 r., w Nowym Jorku – 18 kwietnia 2008 r., pielgrzymkę do Ziemi Świętej obejmującą Izrael i Jordanię w dniach 8 – 15 maja 2009 r.; wizytę i przemówienie w Yad Vashem – 11 maja 2009 r. i wiele innych.

Trudno jednak, ze względu na symboliczne znaczenie i rolę, jaką odegrał w dziejach ludzkości obóz koncentracyjny w Auschwitz-Birkenau, pominąć tę właśnie wizytę papieża Benedykta XVI. Jak sam wspomina, jest to *miejsce kaźni i niezliczonych zbrodni przeciwko Bogu i człowiekowi, niemających sobie równych w historii, jest rzeczą prawie niemożliwą – a szczególnie trudną i przygnębiającą dla chrześcijanina, dla Papieża, który pochodzi z Niemiec. W miejscu takim jak to brakuje słów (...). Cisza ta jednak staje się głośnym wołaniem o przebaczenie i pojednanie, modlitwą do żyjącego Boga, aby na to nie pozwolił nigdy więcej. (...)*

Nie mogłem tutaj nie przybyć. Przybyć tutaj musiałem. Był to i jest obowiązek wobec prawdy, wobec prawa tych, którzy tu cierpieli,

²⁰ Benedykt XVI, *Przemówienie podczas spotkania z przedstawicielami wspólnoty żydowskiej w Reichstagu 22 września 2011 r.*, „L' Osservatore Romano” 12 (2011), s. 17.

obowiązek wobec Boga: abym był tu jako następca Jana Pawła II i jako syn narodu niemieckiego (...).

Władze Trzeciej Rzeszy chciały całkowicie zniemczyć naród żydowski; wyeliminować go z grona narodów ziemi. (...) W istocie, bezwzględni zbrodniarze, unicestwiając ten naród, zamierzali zabić Boga, który powołał Abrahama, a przemawiając na górze Synaj, ustanowił zasadnicze kryteria postępowania ludzkości, obowiązujące na wieki. (...) Wyniszczając Izrael, poprzez Szoah, chcieli w rzeczywistości wyrwać korzeń wiary chrześcijańskiej i zastąpić ją ostatecznie stworzoną przez siebie wiarą w panowanie człowieka mocnego²¹.

Po powrocie z Polski do Rzymu papież raz jeszcze nawiązał do swojego pobytu w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau jako miejsca, gdzie za sprawą zbrodniczej ideologii hitlerowskiego nazizmu wymordowano 6 milionów Żydów, 150 tys. Polaków i dziesiątki tysięcy niewinnych ludzi innych narodowości. Prosił Boga, aby podobna zbrodnia tego wymiaru nie wydarzyła się nigdy więcej, by ludzie uznali, że Bóg jest Ojcem wszystkich i budowali świat sprawiedliwości, prawdy i pokoju²².

Dialog i relacje katolicko-żydowskie w Polsce

Polska w dziejach narodu żydowskiego zajmuje wyjątkowe, niemające żadnej paraleli miejsce w dziejach ludzkości. Przez długi czas, zwłaszcza gdy była ona ojczyzną wielu narodów w XVI i XVII w., nazywana była niejednokrotnie *paradisus Iudaeorum*. Nie brak jednak ludzi, dla których ta sama Polska wiąże się niezmiennie z tzw. polskim antysemityzmem. Dzisiaj, bodaj dla większości Żydów na całym świecie, jest ona przede wszystkim ziemią i miejscem Szoah, potężnym cmentarzyskiem i grobem wielowiekowej tradycji i historii Żydów, żyjących tutaj od wieków. Stąd nie można się dziwić, że także ocena i stosunek wielu w odniesieniu do Polski są bardzo zróżnicowane.

Jak wiadomo, większość obozów koncentracyjnych i obozów śmierci, jak Auschwitz-Birkenau, Majdanek, Treblinka czy Chełm nad Nerem, znajdowała się na okupowanych przez Niemców

²¹ Benedykt XVI, *Przemówienie w byłym obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau, 28 maja 2006 r.*, „L'Osservatore Romano” 6–7 (2006), s. 39–40.

²² Por. Benedykt XVI, *Katecheza wygłoszona podczas audiencji generalnej, 31 maja 2006*, „L'Osservatore Romano” 6–7 (2006), s. 5.

terytoriach Polski. Bezprzykładny mord, zmierzający do całkowitego wyniszczenia ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej sprawił, że Polska po zakończeniu wojny, zgodnie z zamierzeniem Hitlera, była praktycznie wolna od Żydów (*judenrein*). Na dodatek, także po zakończeniu wojny, pod rządami reżimu komunistycznego, dochodziło do masowych mordów, np. w Kielcach (4 lipca 1946 r.).

Taki stan rzeczy uniemożliwiał praktycznie jakikolwiek – nie tylko religijny – dialog z Żydami. Prawie wszystkie synagogi zostały zburzone. Nie zachowała się żadna z rabinistycznych szkół żydowskich. Nawet w największych miastach trudno było znaleźć *minjan* (czyli wymaganą Prawem Mojżesza niezbędną liczbę mężczyzn potrzebną do rozpoczęcia służby synagogalnej). Trauma minionych, ciągle żywych przeżyć przeszłości sprawiała, że nieliczni, którym udało się przeżyć, nie chcieli lub wręcz nie mogli mówić o tych wydarzeniach. Sytuację pogarszał jeszcze fakt urzędowego, sterowanego odgórnie przez władze komunistyczne, antysyjonizmu jedynej i przodującej partii komunistycznej. Miary zła dopełnił fakt, że nieliczni Żydzi, którzy przeżyli Szoah, zostali zmuszeni do opuszczenia Polski i przymusowo deportowani do Izraela lub rozproszyli się po innych krajach świata. Wskazane wyżej racje, a zapewne także i wiele innych czynników, złożyło się na to, że chrześcijańsko-żydowski dialog na ziemiach Polski rozpoczął się dopiero na początku lat 70 XX w.

Pierwsze kontakty dialogu katolicko-żydowskiego zostały podjęte przez organizacje i stowarzyszenia świeckie, takie jak „Tygodnik Powszechny”, „Znak”, „Więź” czy Kluby Inteligencji Katolickiej.

Oficjalny dialog w Polsce ze strony Kościoła katolickiego rozpoczął się po ustanowieniu w 1986 r. Podkomisji Konferencji Episkopatu Polski ds. Dialogu z Judaizmem. Miało to miejsce podczas 213. zebrania plenarnego Konferencji Episkopatu Polski, w dniach 2–3 maja 1986 r. 13 maja 1986 r. odbyło się pierwsze zebranie tejże podkomisji. Już rok później, jesienią 1987 r., otrzymała ona status pełnej komisji przy Konferencji Episkopatu Polski. Zostałem wybrany pierwszym przewodniczącym tejże komisji i pełniłem tę funkcję do 1994 r. W latach 1994–2001 funkcję tę pełnił ówczesny biskup pomocniczy gnieźnieński, dziś arcybiskup metropolita poznański – Stanisław Gądecki²³. Po dziesięciu latach, w maju 1996 r., w ramach reorganizacji struktur Konferencji Episkopatu Polski, komisję przekształcono w Komitet

²³ Por. bp S. Gądecki, *Kto spotyka Jezusa, spotyka judaizm. Dialog chrześcijańsko-żydowski w Polsce*, Gniezno 2002.

ds. Dialogu z Judaizmem i włączono do Rady ds. Dialogu Religijnego. Obecnie pracy Komitetu ds. Dialogu z Judaizmem przewodniczy bp Mieczysław Cisko, biskup pomocniczy archidiecezji lubelskiej.

Staraniem komisji, w łączności z B`nei B`rith, zorganizowano w Krakowie-Tyńcu, w dniach 24–27 kwietnia 1988 r., pierwsze Międzynarodowe Kolokwium Teologiczne nt. *Żydzi i chrześcijanie w dialogu*²⁴.

Niezmiernie ważnym wydarzeniem było spotkanie przedstawicieli małej polskiej społeczności żydowskiej z Ojcem Świętym Janem Pawłem II w czasie jego trzeciej pielgrzymki apostolskiej do Polski 14 czerwca 1997 r. Spotkanie miało miejsce w rezydencji prymasa kard. Józefa Glempa w Warszawie.

W Akademii Teologii Katolickiej odbywały się dosyć regularnie spotkania i sympozja naukowe pt. *Kościół a Żydzi i judaizm*, z udziałem prelegentów także z zagranicy. Od 1989 do 1998 r. odbyło się aż dziesięć takich sympozjów na różne aktualne tematy:

- *Kościół a Żydzi i judaizm* (1989),
- *Stan i perspektywy dialogu chrześcijańsko-żydowskiego* (1990),
- *Auschwitz – rzeczywistość, symbolika i teologia* (1991),
- *Jezus – Pan i Brat* (1992),
- *Nowy Testament a judaizm* (1993),
- *Żydzi i judaizm w nowym „Katechizmie Kościoła Katolickiego”* (1994),
- *Duchowe dziedzictwo Żydów polskich* (1995),
- *10 lat Komisji Episkopatu Polski ds. Dialogu z Judaizmem* (1996),
- *Jerozolima – Miasto Święte Żydów, chrześcijan i muzułmanów* (1997),
- *Ku nowej chrześcijańskiej teologii judaizmu* (1998).

Od 1999 r. (zmiana struktury Akademii) sympozja te były kontynuowane na Uniwersytecie Stefana Kard. Wyszyńskiego, który jest spadkobiercą Akademii Teologii Katolickiej.

Z okazji 25. rocznicy wydania deklaracji *Nostra aetate*, 30 listopada 1990 r. został przyjęty na zebraniu plenarnym Konferencji Episkopatu Polski i odczytany 20 stycznia 1991 r. we wszystkich kościołach w Polsce pierwszy list pasterski przygotowany przez Komisję Episkopatu ds. Dialogu z Judaizmem.

²⁴ Materiały z tego sympozjum zostały opublikowane w: *Żydzi i chrześcijanie w dialogu*, oprac. W. Chrostowski, Warszawa 1992.

Zasadniczą trudność w podjęciu dialogu natury religijnej z Żydami sprawiał fakt, że brak było w Polsce gremium ze strony żydowskiej jako partnera dialogu. Z tego względu, w ścisłej łączności z watykańską Komisją ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem, nawiązałem kontakty ze Spertus College of Judaica w Chicago, Anti-Defamation League (Ligą Przeciw Zniesławieniu) i Amerykańskim Komitetem Żydów. W łączności z tymi organizacjami przygotowywane były chrześcijańsko-żydowskie międzynarodowe sympozja w Krakowie (1987, 1989, 1990, 1991), we współpracy z Uniwersytetem Jagiellońskim, Akademią Teologii Katolickiej i Katolickim Uniwersytetem Lubelskim.

Jedną z pierwszych wspólnych inicjatyw Komisji ds. Dialogu z Judaizmem, w łączności z Centrum Studiów ds. Judaizmu Wschodniego (Centre for the Study of East European Jewry) kard. Józefa Bernardina, było zorganizowanie letniego naukowego seminarium w Spertus College of Judaica dla grupy 22 profesorów i wykładowców seminariów duchownych i uczelni katolickich (jeden teolog prawosławny) w Polsce. Wykłady łączyły się z odwiedzaniem tamtejszych synagog, reprezentujących wszystkie orientacje judaizmu. Dla większości był to w gruncie rzeczy pierwszy kontakt z żywym dziedzictwem judaizmu wschodniego. Inicjatywa ta była poprzedzona moim dwukrotnym wyjazdem do Chicago, podczas którego ustalono zakres i tematykę wykładów. Materiały z tego seminarium ukazały się drukiem w książce pod red. ks. W. Chrostowskiego pt. *Dzieci jednego Boga* (Warszawa 1991).

Pewnym przedłużeniem tej inicjatywy, podjętej wspólnie z Amerykańskim Komitetem Żydowskim, był wspólny projekt seminariów (*Seminary Project*). W ramach tego projektu gościli w polskich seminariach żydowscy profesorowie: R. Cohn, Michael A. Singer i E.N. Dorff, a w uczelniach żydowskich Stanów Zjednoczonych polscy profesorowie: ks. W. Chrostowski i ks. R. Rubinkiewicz.

Z inicjatywy komisji powstała odezwa z okazji 50. rocznicy powstania w getcie warszawskim (1993) oraz oświadczenie z okazji 50-lecia wyzwolenia obozu Auschwitz-Birkenau (1995).

Nie ulega wątpliwości, że decydujący wpływ na kształt dialogu chrześcijańsko-żydowskiego miała osoba i nauczanie Jana Pawła II. Staraniem Komisji Episkopatu Polski przygotowano pod red. W. Chrostowskiego i R. Rubinkiewicza wydanie oficjalnych dokumentów Kościoła i nauczania Jana Pawła II na temat Żydów pt. *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965–1990)*, Warszawa 1990. Miałem zaszczyt wręczyć tę książkę osobiście Janowi Pawłowi II. Praca ta była kontynuowana i znalazła swój owoc

w książce pod red. W. Chrostowskiego i bp. S. Gądeckiego *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978–2005)*, Warszawa 2005.

Komisja ds. Dialogu z Judaizmem włączyła się także w sposób czynny w kryzys związany z klasztorem Karmelitanek w Oświęcimiu. Wokół kolejnych Deklaracji Genewskich powstała żywa polemika zwolenników i przeciwników przeniesienia klasztoru. Swoją rolę w tej sprawie zabierał zarówno kard. F. Macharski, jak i kard. J. Glemp. Dopelnieniem tych oświadczeń była wizyta kard. J. Głępa, Prymasa Polski, kard. F. Macharskiego, metropolity krakowskiego, oraz abp. H. Muszyńskiego, przewodniczącego Komisji ds. Dialogu z Judaizmem, w starym klasztorze Karmelitanek w Oświęcimiu.

Decydujące znaczenie dla rozwiązania tej tak bardzo nabrzmiałej i bolesnej kwestii miało właśnie oświadczenie Komisji Episkopatu ds. Dialogu z Judaizmem z 6 września 1989 r., do którego nawiązał bezpośrednio kard. J. Willebrands, przewodniczący Komisji Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem, w komunikacie z dnia 19 września 1989 r., oświadczając: *Komisja Stolicy Apostolskiej ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem przyjęła z zadowoleniem komunikat ogłoszony 6 września 1989 roku przez J.E. bpa Henryka Muszyńskiego, przewodniczącego Komisji Episkopatu Polski ds. Dialogu z Judaizmem.*

Z zadowoleniem został przyjęty zamiar ustanowienia Centrum Informacji, Spotkań, Dialogu i Modlitwy, które zostało przewidziane przez Deklarację Genewską w lutym 1987 r., bowiem Stolica Apostolska jest przekonana, że to Centrum w znaczący sposób przyczyni się do rozwoju dobrych stosunków między chrześcijanami i żydami. W istocie, Ojciec Święty w swym przemówieniu do wspólnoty żydowskiej w Wiedniu 24 czerwca 1988 r. wyraził nadzieję, że „to Centrum przyniesie obfite owoce i będzie służyło jako wzór dla innych krajów”.

Modlitwa i życie konsekrowane sióstr karmelitanek, których klasztor będzie w pewien sposób w sercu Centrum, zdecydowanie przyczyni się do jego powodzenia.

Stolica Apostolska jest gotowa wnieść swój własny udział finansowy na to, ażeby wesprzeć realizację tego ważnego, lecz kosztownego projektu.

Watykan, 19 września 1989 r.²⁵

Powyższe oświadczenie Stolicy Apostolskiej umożliwiło podjęcie dalszych prac nad budową Centrum przez kard. F. Macharskiego

²⁵ „Znak” 419–420 (1990), s. 166–167.

i stanowiło zasadniczy przełom, chociaż nie zakończyło sporu wokół klasztoru Karmelitanek. Dzisiaj Centrum Informacji, Wychowania, Spotkań i Modlitwy w Oświęcimiu prowadzi wieloraką działalność i wywiera poważny wpływ na zbliżenie i kształtowanie wzajemnych relacji pomiędzy chrześcijanami i Żydami oraz wnosi nieoceniony wkład w kontynuowanie dialogu religijnego z judaizmem.

Osobiście zabiegałem usilnie przez wiele lat o powstanie przy Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie Instytutu Dialogu Katolicko-Judaistycznego. Instytut taki powstał w 1994 r., w czasie, gdy funkcję przewodniczącego Komisji Episkopatu Polski pełnił już bp S. Gądecki. *Jego celem* – według słów dziś abp. Stanisława Gądeckiego – jest: *promowanie dialogu chrześcijańsko-żydowskiego, a także przybliżanie myśli żydowskiej i chrześcijańskiej przy pomocy przygotowanej biblioteki dialogu, spotkań z ciekawymi osobistościami, odczytów, wykładów, działalności wydawniczej, informacyjnej, podróży studyjnych*²⁶. Dziełem tego Instytutu jest Biuletyn Dialogu „Maqom” i zebrana *Polska Bibliografia Dialogu 1945–1995*. Obejmuje ona łącznie 2500 pozycji i na przestrzeni lat została znacznie powiększona o setki pozycji.

Nieco wcześniej, w 1991 r., powstała Polska Rada Chrześcijan i Żydów, włączona do Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów (International Council of Christian and Jews – ICCJ).

Ważnym elementem w zakresie wspólnych stosunków chrześcijańsko-żydowskich były spotkania przedstawicieli wspólnoty żydowskiej w Polsce z Ojcem Świętym Janem Pawłem II w czasie kolejnych jego pielgrzymek, począwszy od 1983 r.

Dialog chrześcijańsko-żydowski rozwijał się, począwszy do 1990 r., w sposób niezmiernie dynamiczny. Trudno w krótkim artykule wskazać na liczne inicjatywy i gremia, zarówno naukowe, jak i obywatelskie, służące wzajemnie poznaniu i zbliżeniu chrześcijan i Żydów w Polsce. W stylu telegraficznym przypomnę tylko niektóre z nich, jak się wydaje – najważniejsze:

- 17 stycznia w 1998 r., pod patronatem i z inicjatywy Komisji ds. Dialogu z Judaizmem, zorganizowany został po raz pierwszy w Polsce i pierwszy w Europie Dzień Judaizmu. Tę cenną inicjatywę podjęły potem inne kraje europejskie. Obecnie trwają przygotowania do XVI Dnia Judaizmu.

²⁶ Bp S. Gądecki, dz. cyt., s. 100.

- Z okazji Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, staraniem Komisji ds. Dialogu z Judaizmem, zostaje przygotowany List Rady Episkopatu Polski ds. Dialogu Religijnego, przyjęty na 307. zebraniu plenarnym na Jasnej Górze 25 sierpnia 2000 r. List ten został skierowany nie tylko do chrześcijan, ale także do Żydów i wyznawców innych religii niechrześcijańskich, a nawet do niewierzących.
- W kontekście 50. rocznicy mordu w Jedwabnem Episkopat Polski wyraził serdeczne ubolewanie z powodu cierpień i śmierci wielu Żydów, szczególnie w Jedwabnem, ale i w innych miejscach Polski. Rany są tym boleśniejsze, że zadane przez sprawców, którymi byli także Polacy i ludzie ochrzczeni. Biskupi wyrazili również pragnienie i szczerą ufność, by rozpocząć nowe tysiąclecie w duchu pojednania i zgody między ludźmi.

Aktualny kształt relacji i dialogu katolicko-żydowskiego w Polsce jest niezmiernie złożony, bogaty, różnorodny i wieloraki. Sięga on od bolesnych doświadczeń naznaczonych tzw. „polskim antysemityzmem” aż do „zakochania się w judaizmie”. Obydwie postawy nacechowane są głęboką skrajnością. Oceniając w sposób realistyczny formę tego dialogu, trudno zaprzeczyć, że właśnie w tym zakresie dokonał się znaczący postęp. W lipcu 2011 r. odbywała się w Krakowie światowa Konferencja Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów. Wielu zagranicznych gości było mile zaskoczonych wielością instytucji i inicjatyw edukacyjnych mających miejsce w Polsce, dynamicznym rozwojem wznowionego życia wspólnot żydowskich oraz faktem, że przed wejściem do synagog nie ma posterunków policji, jak to ma miejsce w innych krajach europejskich²⁷.

Bardziej kompletny obraz współczesnego dialogu daje Z. Nosowski w cytowanym wyżej artykule *Odnajdywanie zagubionego braterstwa. Obecny stan dialogu katolicko-żydowskiego w Polsce*.

Oprócz oficjalnych inicjatyw, należy także wspomnieć o wielu indywidualnych inicjatywach. Wśród nich szczególnie cenna jest książka E. Kopówki i ks. P. Rytel-Andrianika pt. *Dam im imię na wieki*. Tytuł nawiązuje do hebrajskiej nazwy Yad Vashem, zaczerpniętej z Iz 56, 5, podobnie jak nazwa Muzeum Holocaustu Yad Vashem w Jerozolimie. Publikacja opisuje tragiczne dzieje 250 osób, mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy na terytorium Polski, pod karą śmierci, ratowali Żydów i razem z ofiarami żydowskimi zostali zamordowani. Jest to

²⁷ Z. Nosowski, *Odnajdywanie zagubionego braterstwa. Obecny stan dialogu katolicko-żydowskiego w Polsce*, „Communio” 3 (2011), s. 120–143.

jakby drugie oblicze Holocaustu. Druga część książki zawiera historię 330 bliżej nieznanych „sprawiedliwych wśród narodów”, którzy w Treblince pomagali żydowskim ofiarom Holocaustu²⁸.

Wymowne świadectwo dialogu żydowsko-chrześcijańskiego w Polsce w perspektywie żydowskiej stanowi książka Stanisława Krajewskiego pt. *Tajemnica Izraela. Tajemnica Kościoła*, Warszawa 2007. Autor książki jest współprzewodniczącym Polskiej Rady Chrześcijan i Żydów od początku jej istnienia. Sam głęboko zakorzeniony w tradycji religijnej Izraela i otwarty na tajemnicę Kościoła, wnosi znaczący wkład w zbliżenie chrześcijan i Żydów.

W ramach międzynarodowych kontaktów i sympozjów teologicznych organizowanych od 2007 r. przez Polską Radę Chrześcijan i Żydów zapraszani są do Polski wybitni myśliciele, jak rabin Irving Greenberg z Nowego Jorku. W 2008 r. w swoim referacie przedstawił on drogę przejścia myśli żydowskiej na wiarę w Chrystusa i chrześcijaństwo, od delegalizacji i pogardy chrześcijaństwa do dialogu. Stwierdził on m.in.: *Obie nasze religie potrzebują się nawzajem, aby korygować własne przekonania. (...) Oficjalnie chrześcijanie nauczają, że Mesjasz przyszedł. Oficjalnie Żydzi mówią, że jeszcze nie przyszedł. W rzeczywistości chrześcijanie przyznają, że odkupienie jeszcze się w pełni nie dokonało. Jezus musi powrócić, aby udoskonalić świat (drugie przyjście). Żydzi zaś uznają obecność Mesjasza i idealnego świata pośród nas. W każdy szabat religijni Żydzi świadomie żyją tak, jak gdyby świat był już doskonały, a Mesjasz obecny*²⁹.

Za Z. Nosowskim, redaktorem naczelnym kwartalnika „Więź”, można powiedzieć, że Polska odnajduje powoli zagubione braterstwo. Przez wiele lat Żydzi zagraniczni postrzegali Polskę głównie jako wielkie cmentarzysko lub przez pryzmat antysemityzmu. Nie ulega wątpliwości, że największy wkład w zmianę wzajemnych chrześcijańsko-żydowskich stosunków w Polsce wniósł Jan Paweł II i jego nauczanie. Jego osobiste doświadczenia przyjaźni z niektórymi Żydami, sięgające okresu przedwojennego, wśród nich m.in. przyjaźń z Jerzym Klugerem, pochodzącym również z Wadowic, a także z Józefem Lichtenem, który po II wojnie światowej osiadł na stałe w Rzymie, ale nade wszystko wspólnota (nie identyczność) losu i zagrożenia ze strony narodowego socjalizmu sprawiły, że nikt inny z ludzi

²⁸ Por. E. Kopówka, ks. P. Rytel-Andrianik, *Dam im imię na wieki. Polacy z okolic Treblinki ratujący Żydów*, Oksford–Treblińska 2011.

²⁹ Por. I. Greenberg, *Od wzajemnej pogardy do dialogu. Rozwój żydowskiej teologii chrześcijaństwa*, „Więź” 1 (2008), cyt. za Z. Nosowski, dz. cyt., s. 136.

nie wywarł tak wielkiego wpływu na postawę Polaków jak właśnie Jan Paweł II, papież z rodu Polaków.

Potwierdzają to w pełni także świadectwa żydowskie dotyczące osoby i nauczania Jana Pawła II, m.in. naczelnego rabina Polski, Michaela Schudricha, który napisał: *Nauczanie Jana Pawła II naprawdę zmieniło postawę wielu (nie wszystkich) Polaków wobec Żydów i judaizmu. Lekcja o Żydach jako starszych braciach w wierze ukształtowała podejście wielu Polaków do Żydów (...). W niemal każdym polskim mieście można znaleźć grupy Polaków, którzy czują, że ich obowiązkiem jest ochrona żydowskiego dziedzictwa (...). Istnieją także zjawiska negatywne, jednak znacznie więcej jest działań pozytywnych. Niestety, zbyt często pozostają one niezauważone przez światową społeczność żydowską. My, Żydzi, wskutek historycznej konieczności i doświadczenia, bardzo dobrze umiemy wykrywać i zwalczać antysemityzm. Niestety, gorzej nam idzie rozpoznawanie przyjaciół i sojuszników (...). W Polsce dzieje się coś dobrego i my, Żydzi, musimy tę nową rzeczywistość zrozumieć, docenić i pielęgnować*³⁰.

Zdaniem Jana Pawła II, *sens dialogu teologicznego polega na służbie prawdzie i otwartym poszukiwaniu podobieństw i różnic i w autentycznej chęci przezwyciężenia wzajemnych nieporozumień*³¹.

Bogu dzięki, nie brak w Polsce autentycznych form takiego poszukiwania i wysiłku. Należą do nich m.in.: wspólne dzieło katolickiego teologa-bibliisty ks. Mariusza Rosika i rabina Icchaka Rapoporty pt. *Wprowadzenie do literatury i egzegezy żydowskiej okresu biblijnego i rabinicznego*, Wrocław 2009. Interesującą inicjatywą jest także cykl wykładów monograficznych pod wspólnym tytułem *ABC relacji chrześcijańsko- i polsko-żydowskich*. Spotkania organizowane są przez Międzywydziałowy Instytut Ekumenii i Dialogu Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie, począwszy od 2010/2011 r. i wprowadzają w zagadnienia dialogu chrześcijańsko-żydowskiego i polsko-żydowskiego pod względem historycznym, filozoficznym, teologicznym i społeczno-politycznym.

W zakresie dialogu katolicko-żydowskiego podejmowanych jest wiele różnych wspólnych inicjatyw, zarówno praktycznych, w zakresie spotkań, modlitwy, rozważań, jak i teoretycznej dyskusji na płaszczyźnie chrześcijańsko-judaistycznej i polsko-żydowskiej. Znaczący udział

³⁰ M. Schudrich, *Stosunki polsko-żydowskie w Polsce. Skąd przychodzimy i dokąd zmierzamy?*, cyt. za Z. Nosowski, dz. cyt., s. 124–125.

³¹ Jan Paweł II, *Dialog z wielkimi religiami świata. Przemówienie podczas audiencji generalnej dnia 9.05.1999*, „L'Osservatore Romano” 9–10 (1999), s. 46–47.

w tym zakresie posiada prężnie działające Centrum Dialogu i Modlitwy w Oświęcimiu. Prawie we wszystkich uniwersytetach Warszawy, Lublina i Poznania mają miejsce liczne sympozja i spotkania, podejmujące tematy z zakresu dialogu polsko-żydowskiego i chrześcijańsko-katolicko-judaistycznego. W Krakowie miała miejsce konferencja zorganizowana przez Międzynarodową Radę Chrześcijan i Żydów we współpracy z Wydziałem Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego na temat *Religie i ideologie: polskie i światowe perspektywy*.

Począwszy od 2007 r., Polska Rada Chrześcijan i Żydów, z udziałem chrześcijan i Żydów, organizuje w kościołach katolickich z okazji żydowskiego święta Simchat Tora wspólne modlitwy i spotkania. Jest to bodaj jedyna tego rodzaju inicjatywa na całym świecie. Nie można również przeoczyć faktu, że obchody Dnia Judaizmu, które rozpoczęły się właśnie w Polsce, na przestrzeni lat rozszerzyły się także na wiele innych krajów Europy. Spotkania te odbywają się pod patronatem Komisji Episkopatu ds. Dialogu z Judaizmem we wszystkich większych miastach Polski, zarówno w Kościołach, jak i synagogach. Odprawiane są stosowne modlitwy. Dopełnieniem obchodów są liczne odczyty na temat dialogu katolicko-judaistycznego.

W ramach Zjazdów Gnieźnieńskich, odbywających się z reguły co dwa lata, począwszy od 2000 r., ma miejsce spotkanie, w ramach dialogu międzyreligijnego, wyznawców jednego Boga: Żydów, chrześcijan i muzułmanów. W czasie tych spotkań odbywają się tzw. „wzajemne modlitwy” (jest to neologizm – nie „wspólne”, a właśnie „wzajemne”) jednych za drugich: Żydów za chrześcijan i chrześcijan za Żydów, Żydów i chrześcijan za muzułmanów i muzułmanów za jednych i drugich. Niezmiernie ciekawą wspólną inicjatywą żydowsko-chrześcijańską jest współpraca Międzyreligijnego Instytutu Eliasza w Jerozolimie (Elijah Interfaith Institut in Jerusalem) i Jezuickiego Studium w Warszawie nad żydowską i chrześcijańską kulturą duchową.

Całkowicie nową formą współdziałania i dialogu życiowego są nowe sposoby solidarnego dzielenia się i uczestnictwa w przeżyciach partnera dialogu, który znalazł swój wyraz we wspólnym świętowaniu chrześcijan i Żydów. Niektóre z tych form zrodziły się niemal spontanicznie z okazji i po śmierci Jana Pawła II. Wielu ludzi gromadziło się na modlitwie nie tylko w kościołach katolickich, ale także w synagogach. Wielu chrześcijan, na znak duchowej wspólnoty z Żydami, zapala w oknie świecę w żydowskie święto Chanukki. Takie świeczki można spotkać także przed siedzibą Prezydenta RP, Pałacem Kultury i Nauki lub gmachem Sejmu w Warszawie.

Jeszcze inną formą jest tzw. dialog pamięci. Taką formę dialogu zaprowadził zmarły niedawny abp Józef Życiński w niektórych z miast, które przed wojną były zamieszkiwane przez Żydów, a w wyniku Szoah stały się faktycznie wolne od Żydów (*judenrein*). Wspólne opłakiwanie wymordowanych Żydów stanowi szczególną formę wspólnej pamięci o niewinnych ofiarach Holokaustu. Zarówno formy teoretycznego dialogu, jak i różne inne formy dialogu wyrażonego życiem powinny znaleźć także swój wyraz we wspólnej odpowiedzialności i działaniu na rzecz świata stworzonego przez Boga, sprzeciwiwie wobec niesprawiedliwości społecznej czy wspólnych programach dotyczących wychowania młodych pokoleń. Tysiące Żydów przybywają każdego roku do Polski jako kraju Szoah, który jest dla nich wielkim cmentarzyskiem wielu milionów ich przodków. Jako taki zostaje on utrwalony w ich pamięci na nowe pokolenia. Jest niezmiernie ważne, aby z tych kontaktów rodziły się nowe inicjatywy i nowe zaangażowania oraz solidarne działania zmierzające ku przyszłości, które pozwalają nie tylko poznać całą bolesną prawdę o przeszłości, ale z której zrodzą się także nowe inicjatywy nadziei na lepszy, bardziej sprawiedliwy, ludzki i Boży świat w przyszłości.

Summary

Soon the year 2015 will witness the 50th anniversary of the *Nostra Aetate Declaration on the Relation of the Church with Non-Christian Religions* of the Second Vatican Council. The document marked a turning point in long-standing mutual Christian and Jewish relations and its importance is comparable to the “Copernican Revolution”. The article contains an extended version of a lecture prepared at a request of the Society for Christian-Jewish Cooperation (*Gesellschaft für Christlich-Jüdische Zusammenarbeit*) based in Görlitz, Germany.

The article first presents the historical conditions and significance of the document mentioned above, and goes on to illustrate the further development of Catholic-Judaistic and Christian-Jewish dialogue through successive official documents of the Catholic Church. A good opportunity to sum up the state of the dialogue was provided by the 40th anniversary of the above mentioned declaration. Everything that was said at that time still retains its significance and only needs to be complemented by a reference to the pontificate of Pope Francis.

Undoubtedly, on the part of the Catholic Church the greatest contribution to the development of Catholic-Jewish relations came from the Popes John XXIII, Paul VI, John Paul II and Benedict XVI.

Pope John XXIII was responsible for a major reversal in reference to the Jews and paved a new way for in the dialogue with Judaism.

The *Nostra Aetate* Declaration was passed during the pontificate of Paul VI. The pope personally interfered in the document drafting process several times and had a major contribution to the final shape and content.

John Paul II's pontificate marked a breakthrough both in Christian-Jewish relations and with reference to the Israeli nation and state. The gestures and events of that pontificate were not only groundbreaking and revolutionary, but also unique in the hitherto history of the Catholic Church. They include the first visit to a Rome synagogue on 13 April 1986; the prayer for the Jews at the Western Wall of the Temple Mount; the visit to Yad Vashem; and recognition of the state of Israel. Those acts were complemented by the teachings of John Paul II and his numerous meetings with representatives of Jewish communities. The teachings comprise a total of about 2,000 speeches and statements. John Paul II's stand was greatly influenced by his personal relations with Jews before World War II, the experience of the Jewish extermination, and the proximity of concentration camps and annihilation during the period of Nazi Germany. The pope's contribution to the development of Christian-Jewish relations had a milestone significance and cannot be overestimated.

Throughout his pontificate, Pope Benedict XVI continued and developed the work of John Paul II with enormous zest and dedication. He paid special attention to the Christian-Jewish and Catholic-Judaistic dialogue in both the doctrinal and institutional dimensions. Highly meaningful were various acts and words of Benedict XVI as a German pope including his speech at the Reichstag in Berlin; his visit and prayer in Auschwitz; and his pilgrimage to the Holy Land. Like John Paul II, Benedict XVI survived the Nazi period and witnessed the Jewish extermination in the Third Reich territory.

The article was originally addressed to a German audience. Therefore, its final section contains important information on mutual Polish-Jewish relations and the development of Catholic-Judaistic and Christian-Jewish dialogue in Poland. In light of its specific historical conditions, the information related to the dialogue is significant not only to the Poles and Jews, but to the Germans and others as well.

